

Waardering van bewijs

Citation for published version (APA):

Elders, J. L. M. (1990). *Waardering van bewijs: Afscheidsrede door Prof. Mr. J.L.M. Elders*. (1 ed.) Kluwer.
<https://doi.org/10.26481/spe.19900427je>

Document status and date:

Published: 27/04/1990

DOI:

[10.26481/spe.19900427je](https://doi.org/10.26481/spe.19900427je)

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

WAARDERING VAN BEWIJS

AFSCHEIDSREDE

gehouden aan de Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht
op vrijdag 27 april 1990

door

PROF.MR. J.L.M. ELDERS

ISBN 90 268 2003 8

© Prof.mr. J.L.M. Elders, 1990

Behoudens uitzondering door de Wet gesteld mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht, c.q. de uitgeefster van deze uitgave, door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

De uitgeefster is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen van kopiëren, bedoeld in artikel 17 lid 2, Auteurswet 1912 en in het K.B. van 20 juni 1974 (*Stb.* 351) ex artikel 16b Auteurswet 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

Mijnheer de voorzitter van het College van Bestuur, mijnheer de rector, dames en heren.

Het onderwerp waarvoor ik heden Uw aandacht wil vragen, te weten 'waardering van bewijs' vormt een van de kernproblemen van ons procesrecht. Het gaat hierbij immers om de vaststelling van de feiten hetzij in het strafproces, het burgerlijk proces, of het administratief proces. Daarbij rijzen vragen als 'wat is bewijzen in het recht', en 'in hoeverre is de rechter vrij dan wel behoort hij vrij te zijn in zijn waardering van het hem voorgelegde bewijs'.

Het antwoord op deze vragen is niet voor alle rechtsgebieden gelijkloidend, hetgeen samenhangt met de rechtspositie van de betrokken procespartijen. Terwijl in het strafproces en het administratief proces de burger als procespartij tegenover de overheid staat, is er in het burgerlijk proces in beginsel sprake van volstreekte gelijkheid van partijen, ook daar waar de overheid procespartij is.

Als gevolg van de partijautonomie in het privaatrecht is de burgerlijke rechter in sterkere mate lijdelijk dan de rechter in het straf- of administratief proces. Daarmee houdt verband dat niet het onderzoek naar de materiële waarheid in het burgerlijk proces voorop staat, maar het vaststellen van de processuele waarheid. En het is deze waarheidsvinding in het burgerlijk proces en met name de betekenis van de bewijswaardering door de rechter in dit verband die het eigenlijke onderwerp van deze oratie vormt.

Nog altijd is van belang hetgeen Eggens over het begrip bewijs in het burgerlijk proces heeft opgemerkt. Procespartijen, aldus Eggens, staan tot elkaar in een privaatrechtelijke verhouding. Het bestaan van een rechtsbetrekking betekent niet anders dan dat zij geldt. Uiteindelijk bepaalt de rechter de rechtsbetrekking tussen partijen zoals hij die ziet. Daarbij heeft hij rekening te houden met de door partijen ingenomen standpunten. De rechter maakt niet uit of iemand eigenaar is maar of hij als zodanig heeft te gelden tegenover de wederpartij.¹ Het procesrecht is derhalve een wereld op zich zelf.

Het gaat in het procesrecht alleen om feiten die tijdens het geding ter kennis van de rechter komen en die volgens de regels van de procedure komen vast te staan. Feiten die door een verweerder voor het eerst in hoger beroep worden gesteld in strijd met een in eerste aanleg gevoerd verweer, ook al zijn de naderhand gestelde feiten juist, gelden als gedekt en kunnen door de rechter in beroep niet in aanmerking genomen worden.

De omschrijving van Anema, dat het doel van het burgerlijk geding is het verkrijgen van een met gezag beklede bindende uitspraak van juridische en mitsdien ethische aard, komt nog altijd juist voor.²

Deze uitspraak moet worden gegeven op de grondslag van ten processe aangevoerde en vaststaande feiten voor zover deze een bepaalde beslissing kunnen dragen.

Anders gezegd, het gaat niet om blote feiten maar om juridisch kwalificeerbare feiten die verband houden met de rechtsbetrekking in geschil. Het doel van het juridisch bewijs is tot een rechtsbeslissing te komen die aan de hand van hetgeen in de procedure is komen vast te staan volgens de daarvoor geldende regels behoorlijk gemotiveerd kan worden.

De vaststelling van feiten vindt allereerst plaats op grond van het debat tussen partijen volgens het beginsel van eis en tegenspraak. Kan op grond van de aldus door de rechter vastgestelde feiten reeds een eindbeslissing worden gegeven, dan komt men aan bewijslevering niet meer toe. Toch zou het onjuist zijn om te menen dat bewijsregels hierbij geen rol spelen. Gestelde feiten die niet of onvoldoende zijn weersproken staan tussen partijen vast. Maar de constatering van de rechter dat een stelling onvoldoende is weersproken bevat reeds een element van bewijswaardering. Allereerst de vaststelling dat de stelling waarom het gaat op zich niet onaannemelijk is. Dat is dus het uitspreken van een ervaringsoordeel. Vervolgens de rechtsbeslissing dat er sprake is van onvoldoende betwisting. Een dergelijke beslissing houdt reeds een waardering in van de rechtsverhouding tussen partijen en bevat met name het oordeel dat bijv. de verweerder in de gegeven juridische situatie niet kan volstaan met hetgeen hij heeft gesteld.

Een en ander vormt mijns inziens een illustratie van de juistheid van de opvatting van Eggens dat het in het civiele proces gaat om de vaststelling van een rechtsbetrekking.

In deze opvatting bestaat er geen principieel verschil tussen wat Gerbrandy heeft genoemd het stadium van de bewering en het stadium van het bewijs.³ Voor het beweringsstadium zo begrijp ik Gerbrandy zou geen waarheidsplicht voor partijen gelden, doch voor het bewijsstadium wel. Ik acht deze opvatting onjuist, omdat het immers in beide stadia om dezelfde rechtsbetrekking gaat. In de moderne procesgang wordt door middel van de comparitie van partijen na antwoord getracht het geschil bespreekbaar te maken en zo er al geen minnelijke schikking mogelijk is, tracht de rechter toch op onderdelen geschilpunten uit de weg te ruimen. Ook zonder dat men een waarheidsplicht voor partijen aanneemt kan gesteld worden dat het opzettelijk misleiden van de wederpartij en/of de rechter in ieder geval strijdig is met de beginselen van een behoorlijke procedure. Wel is juist dat er voor procespartijen ten opzichte van elkaar in beginsel geen mededelingsplicht bestaat.⁴ Het duidelijkst blijkt dit uit de omstandigheid dat de partij-getuige, hoewel hij in vrijwel ieder opzicht met de gewone getuige is gelijkgesteld, niet gedwongen kan worden tot spreken; anders gezegd een partij is niet verplicht tegen zich zelf bewijs te verschaffen, een beginsel dat correspondeert met art. 29 Sv.

Waarheid spreken in het recht, aldus Gerbrandy, is zodanig spreken dat de ander, tot wie de woorden gericht zijn, er op vertrouwen kan.

Het is derhalve een relationeel begrip binnen een bepaalde context, niet een absoluut begrip. Maar men kan dit ook anders uitdrukken. Het gaat in het recht

niet om waarheden maar om waarden, met name door het recht beschermde belangen.

Hiermee is een eerste relativering gegeven in die zin dat rechtsregels geen waarheidspretentie hebben maar dat zij een zin veronderstellen.

Op deze relativering van de rechtsregel volgt een tweede relativering en wel die van het begrip bewijzen in het recht. Het grote verschil tussen bewijzen in het recht en bewijzen in de natuurwetenschappen, aldus Drion, is het verschil in doelstelling.⁵ Het doel van het juridisch bewijs is tot een beslissing te komen waaraan rechtsgevolgen zijn verbonden. Het karakter van deze rechterlijke beslissing is dat zij definitief is en dat zij op redelijke gronden verdedigd moet kunnen worden. Worden te hoge eisen gesteld aan de overtuigingskracht van de bewijsvoering, dan wordt de wederpartij van de bewijsplichtige bevoordeeld; wordt het bewijs al te gemakkelijk aangenomen dan is het omgekeerde het geval.

Juist het definitieve karakter van de beslissing, aldus Drion, kan meebrengen dat een grotere mate van overtuigingskracht wordt geëist, al naar mate de gevolgen van de rechterlijke beslissing dieper ingrijpen in de belangen van de procederende partijen. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. In een procedure moest de eiser bewijzen dat tussen hem en de gedaagde een koopovereenkomst tot stand was gekomen waarbij eiser zijn grote boerderij voor een aanzienlijk bedrag aan gedaagde had verkocht. Als enige getuige werd eisers makelaar gehoord die namens eiser de onderhandelingen had gevoerd met de gedaagde. Deze getuige verklaarde conform de bewijso opdracht. Eiser bood aan een aanvullende eed af te leggen. De procedure speelde rond 1975, dus onder het vorige bewijsrecht toen een aanvullende eed mocht worden opgelegd aan de bewijsplichtige die een begin van bewijs had geleverd. De rechtbank liet eiser echter niet toe tot het afleggen van een aanvullende eed en wees de vordering als onbewezen af. De ratio van deze beslissing was dat, nu de gehoorde getuige tevens belanghebbende was, diens betrokkenheid bij de uitkomst van de procedure zodanig was dat het niet verantwoord leek een zo ver strekkend rechtsgevolg als een wederkerige overeenkomst in beginsel aan te nemen enkel op grond van één door de wederpartij betwiste verklaring. De rechtbank achtte derhalve onvoldoende bewijs geleverd om eiser toe te laten tot een aanvullende eed. Deze bewijswaardering hield verband met de overweging dat een toewijzing van de vordering voor gedaagde veel ingrijpender gevolgen zou hebben dan een afwijzing voor eiser.

Een illustratie van de opvatting dat, naarmate de rechtsgevolgen van een beslissing ernstiger zijn, de eisen aan het bewijs te stellen dienovereenkomstig hoger dienen te zijn, vinden wij in het strafrecht waar een dubbele eis wordt gesteld, te weten een minimum aan wettelijke bewijsmiddelen gevoegd bij een positieve overtuiging van de rechter.⁶

In het burgerlijk recht stelt de wet in het algemeen, met name in het nieuwe bewijsrecht, geen minimumeisen behoudens met betrekking tot de verklaring van de partij-getuige zoals wij nog zullen zien.

De enige, zij het niet wettelijke, regel die men in dit verband zou kunnen noemen is de regel dat de te bewijzen feiten meer aannemelijk moeten zijn dan het tegendeel, een regel die in de Common Law-landen bekend is als 'the preponderance of evidence'.

Aan de regeling van ons bewijsrecht ligt de gedachte ten grondslag dat in bewijskwesities aan de rechter een grote vrijheid moet worden gelaten, maar het probleem dat zich hierbij voordoet is of aan deze vrijheid van de rechter grenzen zijn gesteld en zo ja, hoe men deze grenzen kan bepalen zonder de voordelen van het stelsel weer prijs te geven.

Bij de parlementaire behandeling van wetsvoorstel 10377 zijn door de vaste commissie aan de minister in deze geest vragen gesteld, een en ander tegen de achtergrond van de vrees dat de voorzienbaarheid van rechterlijke beslissingen door de voorgestelde regeling onvoldoende zou worden gewaarborgd. Het antwoord van de minister hield in dat de vrijheid van de rechter bij de waardering van het bewijs slechts kan functioneren binnen de beperkingen die voortvloeien uit diens lijdelijkheid.

Bij het vraagstuk van de begrenzing van de rechterlijke vrijheid, aldus de minister, dienen twee min of meer tegengestelde belangen te worden afgewogen, enerzijds het vinden van de materiële waarheid waartoe slechts bij uitzondering aan de rechter bindende voorschriften met betrekking tot de waardering van het bewijs dienen te worden gegeven, anderzijds de rechtszekerheid voor procespartijen, hierin gelegen dat zij hun procesrisico vooraf zo veel mogelijk kunnen bepalen aan de hand van de wettelijke bewijskracht van voorhanden zijnde bewijsmiddelen.

In hoeverre vormt nu de regel van de vrije bewijswaardering door de rechter een evenwichtige oplossing van de spanning tussen waarheidsvinding en rechtszekerheid? Daartoe dient nader te worden ingegaan op de inhoud van de artt. 176 tot en met 180 Rv.

In art. 176 Rv wordt de eis gesteld dat de rechter slechts die feiten of rechten aan zijn beslissing ten grondslag mag leggen die in het geding te zijner kennis zijn gekomen of gesteld en die overeenkomstig de regels zijn komen vast te staan. Feiten van algemene bekendheid en algemene ervaringsregels mogen steeds aan de beslissing ten grondslag worden gelegd en behoeven geen bewijs. Onvoldoende tegenspraak of erkenning kan echter niet leiden tot een rechtsgevolg dat niet ter vrije bepaling van partijen staat.

Art. 176 Rv bevat dus in zoverre een eerste beperking van de vrijheid van de rechter dat deze bij de waardering van het bewijs gebonden is aan datgene wat in de procedure aan de orde is geweest. Hij mag dus bij de bewezen verklaring en de waardering van bewijs niet teruggrijpen naar bewijsgronden die buiten de procedure zijn gelegen, tenzij voor zover het feiten van algemene bekendheid betreft of algemene ervaringsregels.

Samenvattend: de eerste vraag waarvoor de rechter wordt gesteld is die in

hoeverre de voor de gevraagde beslissing relevante feiten reeds vaststaan, danwel in hoeverre er een bewijsthema moet worden geformuleerd. Ook in deze fase is er sprake van bewijswaardering met betrekking tot de vraag of er al dan niet voldoende tegenspraak is en welke feiten voor de beslissing relevant zijn.

Een tweede prealabale beperking van de vrijheid van de rechter bij de waardering van het bewijs is de vraag naar de toelaatbaarheid van het bewijsmiddel en de vraag of er sprake is van onrechtmatig verkregen bewijs.

Wat de toelaatbaarheid van bewijsmiddelen in burgerlijke zaken betreft, is er in beginsel geen enkele beperking, tenzij de wet een bepaald middel uitsluit. Art. 179 Rv bepaalt dit met zoveel woorden. Dit betekent dat in het nieuwe bewijsrecht en zulks in overeenstemming met de reeds onder het oude bewijsrecht gegroeide praktijk, naast de traditionele bewijsmiddelen ook technische produkten als foto's, films, dia's, video- en geluidsbanden, ook voor zover zij niet als geschrift gelden, als bewijsmateriaal kunnen worden gebruikt. De regel 'één getuige-geen getuige' (art. 1942 oud BW) is vervallen en uit de parlementaire behandeling blijkt, met name uit de afwijzing door de minister van een daartoe strekkend voorstel van D'66 in de vaste commissie⁷, dat voor het aannemen van het bewijs zelfs één bewijsmiddel met vrije bewijskracht voldoende kan zijn. De minister bezigde als argument dat geen beperkingen van de vrijheid van bewijswaardering moesten worden ingevoerd die in het onderwerp nu juist waren afgeschaft.⁸ Ik kom hierop nog terug.

Nu zijn er een aantal rechtsfiguren waarbij de wet de eis stelt van een geschrift. Zo is bij schenking ingevolge art. 1703 BW een notariële akte vereist, zo kan het bewijs van aanbreng ten huwelijk van buiten de gemeenschap gehouden goederen slechts bewezen worden door vermelding in de akte van huwelijkse voorwaarden of in een aan die akte gehechte beschrijving. Zo moet volgens art. 255 K de overeenkomst van verzekering schriftelijk worden aangegaan. Datzelfde geldt voor de huurkoopovereenkomst en bepaalde bedingen bij de arbeidsovereenkomst. *De rechter is in deze gevallen dus niet vrij om het bewijs op grond van andere bewijsmiddelen aan te nemen.*

Voor zover de betreffende wetsbepalingen duidelijk zijn, ontstaat er geen probleem. Veel moeilijker is echter de vraag naar eventuele onrechtmatigheid van bewijs in de civielrechtelijke procedure. Daarbij geldt, het is al eerder opgemerkt, dat de theorie omtrent de geoorloofdheid van het gebruik in het strafproces van onrechtmatig verkregen bewijs niet zonder meer bruikbaar is in het burgerlijk proces.⁹

Men moet hier naar mijn mening onderscheiden tussen gebrekkig bewijs, dat wil zeggen bewijs dat door middel van misdrijf is ontstaan, zoals bijv. een onder bedreiging afgelegde verklaring en bewijs dat op zich zelf niet gebrekkig is, maar dat, hetzij op onrechtmatige wijze in het bezit is gekomen van de wederpartij, hetzij in strijd met de wet, bijv. bij schending van een beroepsgeheim, dan wel door handelen in strijd met een tussen partijen geldende overeenkomst.

De rechter staat hier vaak voor een moeilijke beslissing waarbij hij de onrechtmatigheid van het gebruik van het gewraakte bewijsmiddel moet afwegen tegen het belang van de waarheidsvinding. Voorop staat daarbij de beslissing of er wel van een wettig bewijsmiddel sprake is hetgeen uiteraard een waarderingsoordeel insluit.

In een tweetal vrij recente arresten heeft de Hoge Raad aangegeven met welke omstandigheden de rechter hier rekening heeft te houden.¹⁰

In het eerste geval ging het om een geschil tussen echtgenoten. De man had een codicil opgesteld en in een enveloppe opgeborgen, welk stuk tegen de bedoeling van de man in handen van de vrouw was gekomen. In een procedure tussen partijen wegens een door de man over het vermogen van de vrouw gevoerde beheer wilde de vrouw dit codicil gebruiken als bewijsmiddel, waarna de man in kort geding afgifte eiste, stellende dat zijn vrouw in de procedure van dit stuk geen gebruik mocht maken. In hoger beroep besliste het Hof 's-Gravenhage dat, nu het om een door de man eigenhandig geschreven verklaring ging die in een enveloppe was gesloten waarop in zijn handschrift 'codicil' stond vermeld, gevolgd door zijn naam, een en ander op zich zelf reeds meebracht dat de vrouw dit stuk niet tegen de wil van de man onder zich mocht houden en zij de daarin vervatte verklaring niet voor enig bewijs tegen de man mocht gebruiken, ongeacht de vraag of het stuk op grond van gemeenschappelijk overleg tussen partijen was tot stand gekomen en met welke bedoelingen zulks was geschied. De Hoge Raad casseerde met de overweging dat, wanneer een stuk op grond van gemeenschappelijk overleg tot stand is gekomen, aard en strekking van dat overleg bepalend zijn voor de rechten die partijen over en weer ten aanzien van dat stuk kunnen doen gelden.

Anders gezegd, de vraag of een bewijsmiddel onrechtmatig is verkregen kan slechts worden beantwoord in het licht van de rechtsverhouding tussen partijen. Daarbij speelt ook de redelijkheid en billijkheid een rol.

In de tweede zaak ging het om een alimentatievordering van de vrouw tegen haar gewezen echtgenoot. De vrouw had een door haar via de officier van justitie ontvangen fiodrapport betreffende door de man verzwegen inkomsten in het geding gebracht, waarna het Hof bij zijn beslissing van de gegevens uit dit rapport gebruik had gemaakt. Het cassatieberoep tegen de beslissing van het Hof werd verworpen. Met name oordeelde de Hoge Raad dat art. 8 EVRM, een bepaling gericht op de bescherming van het privé-leven, uitzonderingen toelaat bij de wet ter bescherming van de rechten van anderen. Nu de vrouw aanspraak kon maken op de juiste gegevens betreffende het inkomen van de man, speelde de vraag of zij op correcte wijze in het bezit was gekomen van deze gegevens geen beslissende rol nu dit geval viel onder de in art. 8 EVRM genoemde uitzonderingen. Hieruit kan worden afgeleid dat wanneer iemand gegevens tot het bewijs wil laten meewerken, waarop hij geen enkel recht kan doen gelden en hij deze gegevens bovendien op onrechtmatige wijze heeft verkregen, er sprake is van strijd met een behoor-

lijke procesorde, zodat de rechter dergelijk bewijs buiten beschouwing moet laten.

Een volgend punt waarbij sprake is van prelabale waardering betreft de gelding van bewijsovereenkomsten of bewijsbedingen in algemene voorwaarden.

Art. 189 Rv bepaalt dat bewijsovereenkomsten in twee gevallen buiten toepassing blijven, namelijk wanneer het om rechtsgevolgen gaat die niet ter vrije beschikking van partijen staan en wanneer het in strijd zou zijn met de goede trouw zich op de overeenkomst te beroepen.

Als rechtsgevolg dat niet ter vrije beschikking van partijen staat kan onder meer worden genoemd het ingaan tegen bepalingen van dwingend recht, bijv. wanneer de wet een bepaald bewijsmiddel bij uitsluiting voorschrijft. Voorts kan de beperkende werking van redelijkheid en billijkheid zoals neergelegd in art. 6.5.3.1 lid 2 NBW¹¹, er toe leiden dat aan een bewijsovereenkomst geen gevolg kan worden gegeven. Deze beperkende werking geldt echter slechts in marginale gevallen, al is hier uiteraard sprake van een open norm.

In afdeling 3 van Boek 6 'Algemene voorwaarden' wordt in art. 236 (6.5.2.A 3 sub k) als onredelijk bezwarend beding genoemd het uitsluiten of beperken van de bevoegdheid van de wederpartij van de gebruiker om bewijs te leveren of het wijzigen van de wettelijke bewijslastverdeling in zijn nadeel.

Is de regeling van de algemene voorwaarden toepasselijk, dan zal de rechter desgevraagd met een onredelijk bezwarend beding geen rekening houden.

Daarmee zijn wij toegekomen aan de wettelijke regeling van de bewijslastverdeling, zoals deze is neergelegd in art. 177 Rv.

Terwijl art. 1902 BW oud uitging van de zogenaamde affirmatieve bewijsleer, kort gezegd, wie stelt moet bewijzen, is door de HR bij arrest van 23 april 1976, in navolging van hetgeen reeds eerder door Eggens, Anema en Star Busmann was geleerd, beslist dat niet de normale gang van zaken behoeft te worden bewezen, doch integendeel hetgeen in afwijking daarvan wordt gesteld.¹² Deze beslissing is sindsdien nog enkele malen herhaald. Zij houdt een duidelijke nuancering in van de strikt affirmatieve bewijsleer, waardoor de bewijspositie van de eiser tegenover een ontkennende gedaagde is vergemakkelijkt.

De formulering van art. 177 Rv vormt een compromis tussen de billijkheidsleer, waarin de rechter de vrijheid heeft de bewijslast naar billijkheid te verdelen en de objectiefrechtelijke leer, die inhoudt dat in beginsel het materiële recht bepaalt bij wie de bewijslast ligt. Het artikel bepaalt namelijk dat uitzonderingen op de hoofdregel mogelijk zijn wanneer zulks uit een bijzondere regel, of uit de eisen van redelijkheid en billijkheid voortvloeit.

Bij de parlementaire behandeling van het artikel is de vraag gesteld of aan de rechter niet een motiveringsplicht zou moeten worden opgelegd in die gevallen waarin hij op grond van redelijkheid en billijkheid de bewijslast anders verdeelt dan uit de hoofdregel volgt. De minister stelde dat de motiveringseisen die hier gelden dezelfde zijn als die welke gelden bij toepassing van redelijkheid en

billijkheid in het algemeen, zodat er geen aanleiding was om hier een bijzondere motiveringsplicht aan te nemen.

Nu bepaalt art. 3.1.1.13 NBW (3:12) dat bij de vaststelling van wat redelijkheid en billijkheid eisen rekening moet worden gehouden met algemeen erkende rechtsbeginselen, met de in Nederland levende rechtsovertuigingen en met de maatschappelijke en persoonlijke belangen die bij het gegeven geval zijn betrokken. Dit betekent dat de rechter die bij de verdeling van de bewijslast een beslissing naar billijkheid moet geven met tal van objectieve factoren rekening moet houden en dat hij de maatschappelijke belangen en de persoonlijke belangen van partijen tegen elkaar moet afwegen. Deze belangenwaardering dient te geschieden in het licht van de rechtsverhouding tussen partijen in het geding.¹³

In het algemeen zal de rechter zich derhalve in zijn vonnis uitdrukkelijk rekenschap moeten geven van de rechtsgrond van zijn beslissing.

Daarmee zijn wij toegekomen aan de vraag hoe het zit met de vrijheid van bewijswaardering bij de afzonderlijke bewijsmiddelen. Hierbij moet worden vermeld dat volgens vaste rechtspraak van de Hoge Raad de waardering van bewijs is voorbehouden aan de rechter die over de feiten oordeelt.¹⁴ Achtereenvolgens zullen aan de orde komen het schriftelijk bewijs, het getuigenbewijs en het deskundigenbericht.

Schriftelijk bewijs verschilt in zoverre van mondeling bewijs dat het door partijen vooraf is vastgelegd, vandaar de benaming *preuve préconstituée*. Van een ondertekend geschrift mag in het algemeen worden aangenomen dat bij de ondertekenaar de bedoeling voorzat een bewijsmiddel te verschaffen. Wordt die bedoeling aangevochten, dan zal het onder meer van het bij de wederpartij opgewekte vertrouwen afhangen of de ondertekenaar aan zijn verklaring wordt gehouden.

Terecht wordt in het commentaar van Veegens-Wiersma opgemerkt dat behalve de bewijsstemming ook de in een geschrift uitgedrukte wilsverklaring dit geschrift tot een akte maakt. Aan een schriftelijk aanbod of de schriftelijke aanvaarding van een aanbod, hoewel niet noodzakelijk met de bedoeling geschreven om tot bewijs te dienen, zal door de rechter vrijwel steeds dwingende bewijskracht worden toegekend.

De last van het tegenbewijs dat met de verklaring iets anders werd bedoeld zal vrijwel steeds op degene rusten van wie de verklaring afkomstig is. Daarbij speelt uiteraard de rechtsbetrekking tussen partijen een belangrijke rol.

Onder het oude bewijsrecht bepaalde art. 1907 dat een authentieke akte volledig bewijs oplevert van deszelfs inhoud terwijl art. 1912 hetzelfde inhield met betrekking tot een erkend onderhands geschrift. Uiteraard was de bewijskracht beperkt tot de partijen, hun erfgenamen of rechtverkrijgenden. In het nieuwe bewijsrecht is sprake van een andere terminologie. Art. 183 lid 1 Rv stelt als definitie voorop: akten zijn ondertekende geschriften, bestemd om tot bewijs te dienen.

Art. 184 lid 1 vervolgt dan met te bepalen dat authentieke akten tegen een ieder dwingend bewijs opleveren van hetgeen de ambtenaar binnen de kring van zijn bevoegdheid omtrent zijn waarnemingen en verrichtingen heeft verklaard. Partijverklaringen leveren slechts tussen partijen dwingend bewijs op van de waarheid dier verklaringen, tenzij dit zou leiden tot een rechtsgevolg dat niet ter vrije beschikking van partijen staat. Dit geldt zowel voor partijverklaringen in authentieke als in onderhandse akten.

Volgens art. 178 Rv houdt het begrip 'dwingend bewijs' in dat de rechter verplicht is de inhoud van een bewijsmiddel als waar aan te nemen dan wel de bewijskracht daarvan te erkennen. Volgens het tweede lid van het artikel staat echter het leveren van tegenbewijs vrij tenzij de wet het uitsluit. Hieruit volgt dat elk bewijsmiddel als tegenbewijs tegen akten kan worden gebezigd zodat de rechter wederom vrij is in zijn waardering van het tegenbewijs.¹⁵

Uiteraard betekent dit een relativering van de betekenis van de dwingende bewijskracht van akten.

Naast akten als geschriften met een specifieke bewijsstemming zijn er andere geschriften die niet als zodanig gelden. Veegens-Wiersma omschrijft het begrip geschrift-niet-akte als ieder voorwerp dat door middel van verstaanbare leestekens een gedachteninhoud vertolkt maar dat noch als onderhandse, noch als authentieke akte kan worden aangemerkt.¹⁶

Onder deze ruime omschrijving valt derhalve alles wat hetzij in handschrift hetzij in druk is opgemaakt. De rechter is vrij in zijn waardering van de bewijskracht van geschriften-niet-akten. Daarbij is uiteraard van belang de processuele houding van de partij te wiens laste het geschrift in het geding wordt gebracht. Een gemotiveerde betwisting zal in het algemeen voldoende zijn om te bereiken dat het stuk niet zonder samenhang met andere bewijsmiddelen tot bewijs kan strekken. In dit verband ligt de vergelijking voor de hand met een bepaling als art. 344 lid 1 sub 5 Sv, inhoudende dat andere geschriften slechts in verband met de inhoud van andere bewijsmiddelen voor het bewijs gebruikt mogen worden. Bij de parlementaire behandeling van art. 179 Rv is zoals eerder vermeld door enkele leden van de D'66-fractie de vraag gesteld of het geen aanbeveling zou verdienen in de wet op te nemen dat het bewijs van enig feit waarvan de beslissing in een zaak rechtstreeks afhangt, niet geleverd kan worden door slechts één bewijsmiddel met uitsluitend vrije bewijskracht. De minister wees deze suggestie van de hand met de opmerking dat daarmee het gehele systeem van vrije bewijswaardering zou worden ondergraven. De rechter, aldus de minister, moet zeer wel in staat worden geacht aan de hand van de omstandigheden van het geding te beoordelen en te beslissen of er voldoende grond aanwezig is het bewezen zijn van een betwist feit aan te nemen op grond van één bewijsmiddel van welke aard dan ook. Bepalingen betreffende in de wet geregelde bewijsmiddelen kunnen, aldus de minister, eventueel analogisch worden toegepast op die middelen die in het geheel niet zijn geregeld.¹⁷

De analogie met schriftelijk bewijs ligt hierbij voor de hand, met name voor wat

betreft de beoordeling van de echtheid. Daarnaast moet uiteraard gewezen worden op de mogelijkheid tegenbewijs te leveren.

Een aanbod tegenbewijs te leveren tegen ander bewijs dan getuigenbewijs moet concreet en specifiek zijn.¹⁸ Dit betekent wel dat de belanghebbende partij in de gelegenheid moet zijn geweest tegenbewijs aan te bieden. Indien een bewijsplichtige partij in het laatste gedingstuk nog een stuk produceert waaraan bewijs kan worden ontleend, moet de wederpartij in de gelegenheid worden gesteld zich daarover uit te laten.

Samenvattend kan gesteld worden dat er ondanks de dwingende bewijskracht van schriftelijk bewijs in een aantal gevallen sprake is van waarderingsmomenten. Wordt de bewijsbestemming van een akte betwist, dan is deze betwisting aan vrije bewijswaardering onderworpen.

In wezen is hier sprake van het leveren van tegenbewijs tegen de akte. Toch komt het onjuist voor hierbij dezelfde beoordelingsvrijheid van de rechter aan te nemen als ten aanzien van geschriften-niet-akten. De bewijskracht van akten, en daarmee de rechtszekerheid, zou anders al te gemakkelijk worden ondermijnd. Een beslissing een akte niet tot bewijs te laten meewerken vraagt om een uitdrukkelijke motivering.

Bij geschriften-niet-akten in de ruime zin speelt allereerst de vraag in hoeverre het stuk rechtmatig is verkregen dan wel in het geding gebracht. De rechter zal hierbij zonodig moeten toetsen aan de grondrechten c.q. verdragsrechten, aan algemene rechtsbeginselen en de beginselen van een behoorlijke procesvoering.

Met betrekking tot de bewijskracht van dergelijke stukken speelt, met name wanneer deze niet door ander bewijs worden versterkt, de waardering van de rechtsverhouding van partijen een grote rol.

Daarmee zijn wij toegekomen aan de waarderingsmomenten bij getuigenbewijs.

De klassieke regel 'één getuige, geen getuige', art. 1942 oud BW, is in het nieuwe bewijsrecht niet opgenomen. Verder is de onbevoegdheid om te getuigen, de regel neergelegd in art. 1947 oud BW, afgeschaft. Art. 191 Rv bepaalt thans dat ieder, dus ook de procespartij, verplicht is desgevraagd getuigenis af te leggen. Wel zijn in een aantal gevallen verschoningsrechten erkend doch deze gelden niet voor de procespartij als getuige.

Voor ons onderwerp van belang zijn de bepalingen die betrekking hebben op de waardering van getuigeverklaringen. De bepaling van art. 1943 oud BW, speciaal voor het getuigenbewijs geschreven, is niet opgenomen, doch thans geldt de algemene regel van art. 179 lid 2 Rv, die de waardering van het bewijs aan de rechter overlaat tenzij de wet anders bepaalt.

De getuigeverklaring, aldus art. 189 Rv kan slechts als bewijs dienen ten aanzien van feiten die de getuige uit eigen waarneming bekend zijn. Het begrip eigen waarneming dient ruim te worden opgevat, zodat daaronder ook valt

hetgeen een getuige iemand anders heeft horen verklaren, alsmede de indruk die een getuige persoonlijk kreeg tijdens zijn waarneming.¹⁹

De belangrijkste wettelijke beperking bij de waardering van de bewijskracht van getuigeverklaringen heeft betrekking op de partij-getuige. Volgens art. 213 Rv kan de verklaring van deze getuige omtrent door deze partij te bewijzen feiten geen bewijs ten haren voordele opleveren, tenzij de verklaring strekt ter aanvulling van onvolledig bewijs. De rechter is echter wel weer vrij in zijn waardering van de aanwezigheid van een begin van bewijs.

Door H. Stein is destijds de vrees geuit dat het criterium 'door een partij te bewijzen feiten' tot grote onzekerheid zal leiden.²⁰ De formulering van de bewijsopdracht biedt namelijk geen zekerheid, omdat volgens HR 25 november 1966 de formulering van een bewijsopdracht door de rechter slechts een voorlopig karakter heeft waaraan de rechter in het verdere geding niet gebonden is. De rechter zou dus door in het eindvonnis van de bij tussenvonnis gegeven bewijsopdracht af te wijken volgens Stein de wettelijke beperking van de bewijskracht van de verklaring van de partij-getuige kunnen afzwakken.

Deze uitleg van art. 213 Rv acht ik onjuist. De rechter zal immers moeten nagaan in hoeverre de voor zijn eindbeslissing relevante feiten zijn komen vast te staan. Ingevolge art. 213 Rv mogen deze feiten niet als vaststaande worden aangenomen uitsluitend op grond van de verklaring van de bewijsplichtige partij.

De vraag wanneer er sprake is van een begin van bewijs kan slechts worden beantwoord in het licht van de rechtsverhouding tussen partijen en het tussen hen gevoerde debat. De rechter die als zijn oordeel uitspreekt dat er een vermoeden is ten gunste van een bepaald standpunt, zal zich hiervan in het vonnis rekenschap dienen te geven.

Een belangrijk waarderingsmoment is voorts gelegen in de beslissing over het aanbod van een procespartij tot het leveren van getuigenbewijs. De beslissing over de vraag of het bewijsaanbod ter zake dienende is dan wel of dit als te vaag moet worden beschouwd, is overgelaten aan de feitelijke rechter. De rechter mag echter niet een bewijsaanbod passeren op grond van een negatieve verwachting omtrent het resultaat van een getuigenverhoor.²¹ Voorts dient het passeren van een bewijsaanbod te worden gemotiveerd.²² Deze motivering kan in cassatie marginaal worden getoetst. Zo verwierp de HR bij arrest van 13 januari 1978, NJ 1978, 302, de motivering van het Hof dat een bewijsaanbod diende te gepasseerd nu daarin niet was aangegeven wat ieder van de getuigen zou kunnen verklaren, omdat dit volgens de HR rechtens niet van een partij kan worden gevergd.

Ook met betrekking tot een aanbod van tegenbewijs mag niet de eis gesteld worden dat daarbij nauwkeurig de zakelijke inhoud van de door de getuige af te leggen verklaring wordt aangegeven.²³

De rechter is niet verplicht ambtshalve bewijs op te dragen, ook niet wanneer hij recht doet op grond van vermoedens, ontleend aan waarnemingen ter terechtzitting.²⁴

Waardering van bewijs ten slotte mag zich niet uitstrekken tot de geloofwaardigheid van nog niet gehoorde getuigen.

Bij de waardering van getuigenverklaringen gaat het enerzijds om de relevantie, anderzijds om de geloofwaardigheid. Relevantie heeft niet alleen betrekking op het bewijsthema. In de eerste plaats heeft het bewijsthema zoals dit in de bewijsopdracht is geformuleerd als vermeld slechts voorlopige betekenis. Mededelingen van een getuige die op het eerste gezicht weinig of niets met het bewijsthema te maken hebben, kunnen achteraf wel degelijk van belang blijken voor de beslissing in de zaak. Relevantie kan daarom beter betrokken worden op de rechtsverhouding in geding in de ruimste zin van het woord.

In de tweede plaats kunnen mededelingen van getuigen iets zeggen over hun geloofwaardigheid en daarom kunnen zij van belang zijn bij de waardering van de verklaring. In zoverre zijn deze mededelingen dus wel degelijk relevant, ook al zijn zij van weinig belang voor het bewijsthema.

Er zijn twee omstandigheden die de geloofwaardigheid van een getuige nadelig kunnen beïnvloeden, te weten vooringenomenheid ofwel gebrek aan onpartijdigheid en (financieel) belang bij de afloop van het geding.

Een onpartijdige getuige betoont ten opzichte van beide partijen in het geding dezelfde afstandelijkheid, maar een dergelijke onpartijdigheid komt zelden voor. Ook al geeft een getuige blijk van meer sympathie voor het ene standpunt dan voor het andere, dit behoeft nog geen reden te zijn hem te wantrouwen. Het kan immers heel goed zijn dat een getuige door zijn betrokkenheid bij de zaak terecht overtuigd is van de juistheid van een bepaald partijstandpunt. Het komt er dan vooral op aan dat hij zijn verklaring met redenen van wetenschap omkleedt. Vergist een getuige zich op een punt, dan sluit dit betrouwbaarheid op andere punten nog niet uit.

Er is al opgemerkt dat de waardering van getuigeverklaringen is voorbehouden aan de rechter die over de feiten oordeelt.²⁵ De rechter kan daarbij vrijelijk kiezen uit onderling afwijkende verklaringen en zelfs de voorkeur geven aan een buiten rechte afgelegde verklaring.

De vraag die hierbij rijst is die hoever de motiveringsplicht van de rechter zich uitstrekt. De motiveringseis is te vinden in art. 59 derde lid Rv, maar er is al opgemerkt dat voor zo ver het feitelijke beslissingen betreft, deze in cassatie slechts zeer marginaal worden getoetst. Het is dan ook vooral de appelrechter die behoefte heeft aan een verantwoording van feitelijke beslissingen door de rechter in eerste aanleg.

Een bepaling als art. 1945 oud BW waarin aan de rechter een aantal richtlijnen werden gegeven voor de beoordeling van de waarde van getuigeverklaringen, ontbreekt in het nieuwe bewijsrecht. Alleen de bepaling van art. 189 Rv geeft in zoverre enige steun dat deze de rechter verplicht voor het bewijs alleen gebruik te maken van de getuige uit eigen waarneming bekende feiten.

De wetgever heeft voor het overige alles aan de vrije waardering van de rechter

overgelaten en de wet verplicht de rechter niet in zijn vonnis uitvoerig rekenschap te geven van het waarom van zijn keuze.²⁶ De Hoge Raad eist slechts dat uit de weergave van de bewijsmiddelen in het vonnis de door de rechter gegeven beslissing kan worden gerechtvaardigd.²⁷

De beslissing moet begrijpelijk zijn en vrij zijn van innerlijke tegenstrijdigheden. Daarbij komt het er vooral op aan dat de rechter op gemotiveerde bezwaren van een procespartij tegen de inhoud van een getuigeverklaring ingaat en deze bezwaren zonodig weerlegt.

Ook bij de bewijswaardering staat de gelijkheid van partijen in het burgerlijk proces voorop. De opmerking van Hidma dat de rechter iets niet bewezen mag verklaren ook al verklaren 100 getuigen het voor waar²⁸ acht ik dan ook minder gelukkig. Hoe meer bewijs er voor een bepaald standpunt is te vinden, des te zwaardere eisen mogen worden gesteld aan de motivering waarom van dit bewijs geen gebruik wordt gemaakt.

Daarmee zijn wij toegekomen aan het laatste onderdeel, de waardering van het deskundigenbericht. Hoewel een bepaling als art. 236 oud Rv, inhoudende dat de rechter niet verplicht is de conclusie van deskundigen te volgen, niet in het nieuwe bewijsrecht is overgenomen, volgt uit de algemene regel van art. 179 lid 2 Rv dat ook met betrekking tot het oordeel van deskundigen de rechter vrij is in zijn waardering, tenzij de wet anders bepaalt.

Volgens art. 224 lid 2 Rv kan de rechter als hij door het schriftelijk bericht of mondeling verslag onvoldoende is ingelicht nadere inlichtingen vragen of andere deskundigen benoemen doch hij is daartoe niet verplicht.²⁹ Wel wordt algemeen aangenomen dat de rechter, indien hij het oordeel van deskundigen niet volgt, zijn beslissing dient te motiveren.³⁰

Uiteraard kunnen partijen overeenkomen dat een uitspraak van deskundigen voor hen als bindend advies zal gelden, in welk geval ook de rechter daaraan is gebonden, tenzij dit bindend advies op grond van een beroep op redelijkheid en billijkheid terzijde wordt gesteld.

De motivering door de rechter van zijn beslissing dat hij het gevoel van de deskundige niet volgt, kan aanleiding geven tot een klacht in cassatie wegens zogenaamde motiveringsgebreken, met name wanneer de rechter zich daarbij verwijderd van hetgeen ten processe vaststaat of wanneer zijn gedachtengang niet vrij is van tegenstrijdigheden.

De rechter die afwijkt van een deskundigenbericht zal er goed aan doen zijn oordeel zo mogelijk te onderbouwen met argumenten die ontleend kunnen worden aan tussen partijen vaststaande feiten. Spreken deskundigen elkaar tegen of verwijderen zij zich van de feiten, dan kunnen ook die gegevens steun geven aan de beslissing het oordeel van deskundigen niet te volgen.

Samenvatting. In het nieuwe bewijsrecht is sprake van een open systeem van bewijsmiddelen met als hoofdregel dat de rechter vrij is in zijn waardering van de

bewijskracht van voorhanden zijnde bewijsmiddelen, behoudens in de wet genoemde uitzonderingen, waarvan de belangrijkste zijn de bewijskracht van akten en die van de verklaring van de partij-getuige. Omdat de rechter vrij is in zijn waardering van tegenbewijs en begin van bewijs, zal de incidentele gebondenheid van de rechter hem slechts zelden tot een beslissing dwingen die hij, als hij niet gebonden zou zijn geweest, niet zou hebben gegeven.

De vrees dat de waarderingsvrijheid van de rechter ten koste gaat van de rechtszekerheid hoeft niet te worden gedeeld, mits de rechter, telkens wanneer het debat tussen partijen daartoe aanleiding geeft, zijn keuze voor of tegen het gebruik van een bewijsmiddel zodanig motiveert, dat zijn gedachtengang voor de procespartijen begrijpelijk is.

Voor zover het oordeel van de rechter zuiver feitelijk is, kan dit alleen in hoger beroep worden getoetst.

Is er sprake van rechtsbeslissingen zoals die betreffende toelaatbaarheid van bewijs, dan is ook toetsing in cassatie mogelijk.

Ik dank U voor Uw aandacht.

1. Land-Eggens, Verklaring van het Burgerlijk Wetboek, 1933 VI, p. 12.
2. Asser-Anema-Verdam, Van Bewijs, 5e druk, 1953, p. 35, 36.
3. S. Gerbrandy, Het waarheidsprobleem in het procesrecht. Handelingen van de Vereniging voor Wijsbegeerte des rechts, 1961, I, p. 27.
4. Een uitzondering wordt gevormd door de regeling van dwanguitgifte van akten volgen art. 833 en volgende Rv en de inzage van onderhandse akten volgens art. 843a en b. Zie hierover: H.W. Wiersma, Recht op meewerking bij bewijsvoering, in: Effectieve rechtsbescherming en constitutionele rechtsorde, Tjeenk Willink Zwolle, 1984, p. 79 e.v.
5. H. Drion, Bewijzen in het recht, Themis 1966, p. 414.
6. Zie art. 338 Sv en 'Het Wetboek van Strafvordering' art. 338 Sv aant. 20 t/m 35.
7. Kamerstukken wetsontwerp 10 377, nr. 12, p. 10 en nr. 13, p. 26.
8. Zie onder meer Dijksterhuis-Wieten, Bewijsrecht in civiele procedures, Kluwer 1988, p. 32.
9. Burgerlijke Rechtsvordering I, ad art. 179, p. 383.
10. HR 1 juli 1982, NJ 1983, 682 en 23 mei 1986, NJ 1987, 702.
11. In de definitieve nummering art. 6:248. In het vervolg zal deze nummering steeds tussen haakjes worden vermeld.
12. HR 23 april 1976, NJ 1977, 47 (v.d. Meer/Hellinga).
13. Vgl. P.A. Stein, De verdeling van de bewijslast, in: Niets dan de waarheid, Jonge Balie congresbundel 1988, Tjeenk Willink Zwolle, 1988, p. 56.
14. HR 15 februari 1977, NJ 1977, 557; HR 23 december 1980, NJ 1981, 484; HR 21 oktober 1988, NJ 1989, 102. Vgl. conclusie A-G Ten Kate.
15. Veegens-Wiersma, Het nieuwe bewijsrecht in burgerlijke zaken, 2, Tjeenk Willink Zwolle, 1988, nr. 33.
16. Veegens-Wiersma, t.a.p., nr. 18.
17. Parl. Geschiedenis ad art. 179 Rv, p. 102.
18. HR 17 november 1967, NJ 1968, 30 (H.D.).
19. Dijksterhuis-Wieten, t.a.p., p. 96 en de daar genoemde jurisprudentie.
20. H. Stein, Advocatenblad 24 januari 1986, p. 29 e.v.
21. HR 24 november 1961, NJ 1962, 22; HR 23 december 1966, NJ 1967, 86; HR 10 augustus 1988, NJ 1989, 8.
22. HR 3 februari 1967, NJ 1968, 30 en 32 (D.J.V.).
23. HR 31 oktober 1980, NJ 1981, 195; HR 25 februari 1983, NJ 1983, 630; HR 9 mei 1986, NJ 1986, 608.
24. HR 19 juni 1987, NJ 1988, 296.
25. Laatstelijk HR 21 oktober 1988, NJ 1989, 162, alsmede de conclusie van de A-G Ten Kate.
26. Kluwer Rv, I, ad art. 59, aant. 13.
27. HR 27 november 1941, NJ 1942, 263.
28. Pitlo-Hidma, 6e druk, 1981, p. 23.
29. Zie voor het oude recht HR 5 mei 1961, NJ 1961, 409.
30. Zie onder meer Hondius en Van Ham, De deskundige in de civiele procedure, in: Effectieve rechtsbescherming en constitutionele rechtsorde, Tjeenk Willink Zwolle, 1984, p. 46.
31. De vrijheid van bewijswaardering is thans vrij algemeen aanvaard. Zo schrijven Baumbach-Lauterbach-Albers-Hartman, Zivilprozessordnung, 43e druk, 1985, op p. 245: 'Die freie Beweiswürdigung ist ein Kernstück des neuzeitlichen Zivilprozesses und sein grösster Fortschritt gegenüber dem gemeinen Prozess'. Par. 286 Z.P.O. luidt: 'Das Gericht hat unter Berücksichtigung des gesamten Inhalts der Verhandlungen und des Ergebnisses einer etwaigen Beweisaufnahme nach freier Überzeugung zu entscheiden ob eine tatsächliche Behauptung für wahr oder für nicht wahr zu erachten sei. In dem Urteil sind die Gründe anzugeben die für die richterliche Überzeugung leitend gewesen sind'.

En A. Keane schrijft: 'The assessment of the weight of evidence is essentially a matter of common sense and experience'. The modern law of evidence, Professional Book Ltd, 1985, p. 22.
Vgl. J.D. Heydon, Evidence, cases and materials, 2nd edition, Butterworth, 1984, p. 8.
Vgl. ook R. Perrot, Le droit à la preuve, in: Effektiver Rechtsschutz und Verfassungsmässige Ordnung, Würzburg, 1983, ed. Walther J. Habscheid, p. 111 e.v.